

УДК 370.153 : 343.915

С.В. Кушнар'ов, м. Київ*

ПРОБЛЕМИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ У КОНТЕКСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ПРОЦЕСУ

Розкрито сучасні проблеми пенітенціарної теорії та практики. Висвітлено концептуальні підходи до проблеми виправлення і ресоціалізації неповнолітніх засуджених у контексті пенітенціарного процесу. Проведено аналіз спеціальної літератури з питань ресоціалізації неповнолітніх засуджених в місцях позбавлення волі. Обґрунтовано психолого-педагогічні методи і засоби виправлення і ресоціалізації неповнолітніх засуджених.

Ключові слова: ресоціалізація, виправлення, неповнолітні засуджені, пенітенціарні установи, педагогіка співробітництва.

З початку 90-х років минулого століття в Україні стала чітко простежуватися трансформація ціннісних орієнтацій молоді. У певній частині з'явилася стійка тенденція відсутності поваги до законослухняної поведінки.

Проведене фахівцями лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України соціологічне дослідження показало, що сучасна молодь – це нове покоління українських громадян з радикально зміненими за останні десятиліття мотивами поведінки, моральними цінностями, соціально-професійними орієнтирами. До того ж існує достатньо значна група молоді, яка вже не живе або не хоче жити відповідно до норм і законів нашого суспільства, внаслідок чого стає об'єктом роботи правоохоронних органів. Так, за інформацією МВС України лише протягом 2011 року було зареєстровано 213352 злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю, у тому числі тяжких та особливо тяжких – 76343. З них: умисних вбивств (та замах) – 1045, умисні тяжкі тілесні ушкодження – 1405, незаконне позбавлення волі або викрадення людини – 90, торгівля людьми – 100, зґвалтування (та замах) – 187, розбої – 1517, вимагання – 198, шахрайство – 11044, бандитизм – 6, грабежі – 8239, крадіжки – 112019, хуліганства – 3706. Деякі злочини, вчинені неповнолітніми, вражають своєю жорстокістю і цинізмом.

Динаміка злочинності неповнолітніх дає підстави прогнозувати її реальне примноження. Статистика, факти, спеціальні дослідження науочно показують, що підліткова злочинність в Україні

активно прогресує. Як наслідок, у виховних колоніях Державної пенітенціарної служби України станом на 1 червня 2012 року відбували кримінальне покарання 1343 особи, з них – 860 неповнолітніх.

Пенітенціарна система завжди була об'єктом пильної уваги спеціалістів різних сфер наукового знання. В кожную історичну епоху вона була відображенням імперативних поглядів на такі соціальні явища, як злочин і покарання.

На рубежі XX і XXI століть стало зрозуміло, що проблема виконання кримінальних покарань, при всій її багатоманітності й складності, – це, по суті, проблема соціально-педагогічна, адже головною соціальною метою виступає ресоціалізація засуджених.

Згідно зі ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України *ресоціалізація* визначається як “свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві” [1]. Якщо ця мета не досягається, то система кримінального покарання і його виконання працює безрезультативно.

Разом з тим, досить проблематично вважати, що система, побудована на ізоляції особистості засудженого від суспільства, покаранні й пригніченні особистості, здатна справді спонукати до ресоціалізації.

Більше того, установи виконання покарань, як крайні форми закритих соціальних організацій, особливо в їх теперішньому вигляді, несуть в собі чималий негативний потенціал. Вже зовнішня атрибутика “зони” (вартові вежі, автоматична зброя, огорожа, колючий дріт, собаки і т.д.) постійно викликає у людей почуття небезпеки [2].

Соціально-психологічні проблеми, пов'язані з ізоляцією, надзвичайно складно долати навіть дорослій людині, а тим більше дитині. У підлітків, які перебувають за ґратами, відмічається високий рівень тривожності, виснаження нервової системи, знижуються пізнавальні процеси, негативні емоції переважають над позитивними, втрачається активність і настрої.

Вочевидь, діти і підлітки належать до найменш захищеної та найбільш вразливої соціальної верстви населення, що пояснюється багатьма соціально-економічними, медичними, психологічними та психофізіологічними причинами. Щодо неповнолітніх засуджених, то ці проблеми значно каталізуються, адже вони пов'язуються з фізичною ізоляцією від суспільства, примусовістю та підконтрольністю утримання у замкненому середовищі, суттєвою обмеженістю в реалізації своїх потреб, неминучими критичними змінами у психічних станах, ослабленістю фізичного здоров'я та підвищеною узалежненістю від соматичних та інфекційних захворювань, типових для місць позбавлення волі. Після звільнення від покарання неповно-

літні відчувають серйозні труднощі в адаптації до життя в суспільстві, відновленні соціальних зв'язків та здійсненні соціальних функцій.

Звісно ж, відмовитися від кримінальних покарань за вчинені злочини суспільство не може. Ізоляція від суспільства – це особливо гостра й сувора форма державного примусу і стосовно неповнолітніх повинна розглядатися не тільки як крайня, але й як виключна міра. У покаранні присутній елемент превентивного залякування, міститься кара, яка віддзеркалює ідею справедливої відплати за вчинене зло. Водночас, з наукової точки зору, цілком неправомірно, а з практичної – просто небезпечно вважати, що позбавлення волі виправляє, а тим більше – перевиховує.

Завдання виправлення в умовах ізоляції від суспільства не досягне і приречене. Парадоксально, але поставивши за мету адаптувати таку людину до життя в суспільстві, її ізолюють від цього ж суспільства. За своєю суттю стратегічне завдання пенітенціарної системи – “відірвати” засудженого від умов криміналізації – менш за все може бути вирішене в місцях позбавлення волі. Згубний вплив криміналізованого середовища за ґратами не лише не долається, але й отримує деякі додаткові стимули. Цьому сприяє, зокрема панування злочинної ідеології (субкультура), примус до асоціальної поведінки тощо [2].

Поняття сорому й совісті, які слід було б реанімувати в умовах позбавлення волі, остаточно зникають із свідомості засудженого. Мука вимушеного перебування у “стадних” умовах призводить до примітивізації особистості, її крайньому огрубінню, різкому зниженню рівня критичної самооцінки особистості, до втрати її самоповаги і залишків соціальної ідентифікації.

Відсутність зразків поведінки, вкрай необхідних у віці, коли відбувається активне формування особистості, призводить до негативних психологічних наслідків, випадання з простору власної культури.

Поза сумнівом, для того, щоб сучасні пенітенціарні установи справді стали закладами ресоціалізації засуджених, вони самі повинні бути ресоціалізовані. Необхідний принциповий перехід сучасної пенітенціарної служби від суто карально-репресивного характеру до системи, побудованій на охоронно-захисній концепції, перепідпорядкування гуманітарно-компетентним органам. В цьому контексті одним з найважливіших завдань соціальних фахівців є переформування інституту тотального типу, якими є місця позбавлення волі, в інститут соціального навчання.

Кадрову основу пенітенціарного персоналу повинні складати висококваліфіковані практичні психологи, соціальні психологи,

соціальні педагоги, соціологи, що, насамперед, продиктовано і пенітенціарною реформою.

Ще в 1876 році професор Київського університету ім. Святого Володимира Д. Тальберг писав: "Тюрма має справу з внутрішнім світом людини, з моральними хворобами і аномаліями, тому знання психологічні безумовно необхідні для успіху. Не буде сказано занадто, коли відзначити, що сума і якість людських знань у сфері психології і складають першооснову, на якій базується майбутнє тюремного питання" [3].

Детальний аналіз спеціальної літератури показав, що проблема виправлення неповнолітніх засуджених є міждисциплінарною, знаходиться в числі актуальних, носить не лише науково-теоретичний, але й практичний характер і вимагає глибокого вивчення у наукових дослідженнях.

Окремі аспекти виправлення неповнолітніх засуджених знайшли своє відображення в дослідженнях О. Беци, С. Горенка, В. Кривуши, Г. Радова, В. Синьова, М. Супруна та ін. В своїх працях ці автори підкреслювали значимість гуманістичної спрямованості педагогічного процесу в місцях позбавлення волі, необхідність актуалізації позитивного потенціалу особистості, наповнення його моральним і духовним змістом.

Для пенітенціарної системи осередком у сфері виховання є теоретичний доробок блискучої плеяди педагогів 20-х років ХХ століття П. Блонського, А. Макаренка, В. Сороки-Росинського, М. Пестрака, С. Шацького та ін.

В пенітенціарній науці і практиці існувало, і до теперішнього часу залишається невирішеним, "ключове" (у соціальному, моральному, педагогічному та психологічному аспектах) питання: яким чином можна оцінити ступінь виправлення засуджених? Однозначної, чіткої та зрозумілої відповіді на це запитання у літературі немає. Наприклад, згідно з поясненням Пленуму Верховного Суду колишнього СРСР, висновок про виправлення засудженого "... повинен бути обґрунтований сукупністю даних про дотримання ним режиму у виправно-трудовавому закладі, виконувану ним роботу та ставлення до неї, підвищення своєї виробничої кваліфікації, участь у громадському житті..." [4].

Разом з тим, практичним працівникам пенітенціарних установ відомі випадки, коли точне й неухильне дотримання засудженими законів, вимог режиму тримання, дотримання дисципліни та Правил внутрішнього розпорядку свідчать зовсім не про виправлення засуджених, а про пристосування їх до умов місць позбавлення волі, отримання максимальної користі для себе, зокрема, одержання

додаткових пільг від адміністрації колонії, реалізації певних, часто негативних мотивів, цілей та намірів. Але, яким би індивідуальним, неповторним не було конкретне ставлення до вимог правових норм, у ціннісній орієнтації злочинця завжди виявляються загальні риси. До останніх відносяться, зокрема: звичний відступ від правових імперативів; свідоме слідування злочинній діяльності; емоційне, афективне порушення адекватного ставлення до умов виконання покарання.

На жаль, негативні характеристики неповнолітніх засуджених дають підставу для несприятливих прогнозів щодо їх подальшої законослухняної поведінки, внаслідок чого ця проблема є однією з провідних не тільки для кримінології, кримінального та кримінально-виконавчого права, але й, безпосередньо, для пенітенціарної педагогіки, яка займає особливу роль і місце у процесі ресоціалізації цього спецконтингенту.

Необхідною умовою ресоціалізації є *виправлення засудженого*, тобто "процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки" [1].

Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання [1].

Змістовний аналіз можливостей методичного арсеналу вітчизняної науки показав, що з усього розмаїття існуючих методів виправлення неповнолітніх засуджених достатньо використовувати ті з них, що спираються на класичні психолого-педагогічні методи.

В пенітенціарній педагогіці під *методами виправлення* розуміється сукупність засобів безпосереднього чи опосередкованого психолого-педагогічного впливу на мислення, почуття та волю, поведінку засудженого з метою формування і корекції його свідомості та досвіду поведінки, позитивних особистісних рис і якостей.

Методи виховного впливу на неповнолітніх засуджених – це ті ж самі методи, які охарактеризовані в загальній теорії виховання, але вони застосовуються в специфічних умовах діяльності пенітенціарних установ. Специфіка полягає в їхньому змісті, формі виразу, варіантах поєднання тощо.

Згідно із загальною теорією виховання, всі методи психолого-педагогічної діяльності виправлення неповнолітніх засуджених умовно об'єднують в чотири основні групи:

- методи формування і корекції свідомості (переконання, приклад, психолого-педагогічний вибух);
- методи формування і корекції позитивного досвіду поведінки (вправи, доручення, вимоги, контроль);
- методи додаткової мотивації та стимулювання поведінки: примус (попередження, осудження, догана, стягнення, покарання) та заохочення (схвалення, оцінка, довіра, організація перспективи, змагання, моральне та матеріальне заохочення);
- методи виявлення результатів виховання (спостереження, бесіда, тестування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності).

Альтернативою командно-адміністративним, переважно примусовим, суто репресивним методам впливу на особистість неповнолітнього засудженого є так звана педагогіка співробітництва, як напрям педагогічного мислення і практичної діяльності, спрямований на демократизацію й гуманізацію педагогічного процесу.

Педагогіка співробітництва, як продуктивна для пенітенціарної діяльності гуманістична концепція, стверджує особливий стиль взаємодії вихователів і вихованців, спрямований на створення у об'єктів виховання особистісної позиції активних, свідомих, зацікавлених суб'єктів педагогічно значимих видів діяльності, зокрема і діяльності спілкування з організатором виховного процесу [5].

Головні ціннісні компоненти педагогіки співробітництва полягають у:

- неупередженому ставленні до особистості будь-якого засудженого з усіма його складностями, протиріччями;
- пошуку позитивного в особистості та опору на нього у процесі ресоціалізації;
- оптимістичному прогнозі в оцінці перспектив особистісних змін засудженого;
- емпатичному (співпереживаючому) розумінні засудженого і його психічного стану, що передбачає вміння "подивитися на світ з позиції іншого";
- відкритому, довірливому спілкуванні із засудженими;
- наданні засудженому психологічної та іншої допомоги (в межах закону), необхідної йому для подолання труднощів, досягнення

успіху в різних видах і ситуаціях життєдіяльності, корекції статусу особистості у соціальному оточенні;

- глибинному вивченні й розкритті справжніх мотивів і зовнішніх обставин, що викликають вчинки і дії засудженого, з урахуванням його характерологічних здібностей і прийняття на цій основі оптимальних психолого-педагогічних рішень [5].

Уміле та раціональне застосування зазначених вище методів і засобів вимагає високої професійної майстерності персоналу пенітенціарних установ, досконалого володіння ними всіма компонентами необхідної педагогічної техніки.

Отже, з урахуванням викладеного, можна зробити такі висновки:

1. В теорії вітчизняної пенітенціарної педагогіки проблема ресоціалізації неповнолітніх засуджених вивчена недостатньо. За таких обставин є необхідним удосконалення існуючих дотепер концептуальних і методичних підходів щодо забезпечення ефективності ресоціалізації неповнолітніх засуджених.
2. Процес ресоціалізації неповнолітніх засуджених цілком керований і при застосуванні різноманітних сучасних психолого-педагогічних форм, методів і засобів він більш ефективний саме в тих умовах, в яких працює, навчається, повсякденно спілкується підліток.
3. Ефективна ресоціалізація неповнолітніх засуджених може здійснюватись за умови:
 - максимального врахування особливостей психіки підлітків, віку, статі, стану здоров'я, інтересів, можливостей перспективи подальшого життя;
 - створення системи індивідуального та диференційованого впливів соціального, педагогічного, психологічного, правового характеру;
 - врахування рівня та характеру соціальної поведінки, а також специфіки реагування на конкретні психолого-педагогічні ситуації.
4. Засвоєння особистістю соціально схвального досвіду неможливе без її включення в позитивні види діяльності. Тому керування процесом ресоціалізації має полягати в педагогічно грамотній і доцільній організації основних сфер життєдіяльності неповнолітніх засуджених в умовах позбавлення волі, щоб режим, труд, навчання, виховні заходи і т.п., виступали не як покарання, а як стимули до зміни, розвитку особистості і її поведінки.

На сьогоднішній день перспективним є запровадження не тюремних, а альтернативних видів покарань, що не передбачають позбавлення волі підлітків. Не менш важливого значення набуває цілеспрямована підготовка майбутніх працівників пенітенціарної системи, формування в них свідомих знань, умінь і навичок в роботі з неповнолітніми засудженими.

Література

1. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21.
2. Иванов В.М. Соціально-психологічні аспекти переходу від системи виконання покарань до пенітенціарної системи // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : ПВВ КІВС, 1997. – №2. – С. 130-131.
3. Тальберг Д.И. Тюремная литература и тюрьмоведение: Сочинения. – М. : Университетская типография, 1876. – С. 64.
4. О судебной практике по условно-досрочному освобождению осужденных от наказания : Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 04.03.1961. – № 2 // Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924-1963 гг. – М. : “Советская юстиция”, 1964. – С. 209-210.
5. Синев В. Н. Педагогика сотрудничества в индивидуальной воспитательной работе в ИТУ : Сб. научн. трудов «Совершенствование воспитательной деятельности органов, исполняющих наказание». – Рязань : РВГИ МВД РФ, 1992. – С. 7-19.

Раскрыто современные проблемы пенитенциарной теории и практики. Освещены концептуальные подходы к проблеме исправления и ресоциализации несовершеннолетних осужденных в контексте пенитенциарного процесса. Проведен анализ специальной литературы по вопросам ресоциализации несовершеннолетних осужденных в местах лишения свободы. Обоснованы психолого-педагогические методы и средства исправления и ресоциализации несовершеннолетних осужденных.

Ключевые слова: ресоциализация, исправление, несовершеннолетние осужденные, пенитенциарные учреждения, педагогика сотрудничества.

The article is about modern problems of penal theory and practice. Moreover this article demonstrates the conceptual points of view to the problem of improvement and resocialization of convicted juvenile in the context of penal process. The author analysed special literature about resocialization of convicted juvenile in Imprisonment Institutions. Besides the article proved psychological and pedagogical methods and instruments of correction and resocialization of convicted juvenile.

Key words: the resocialization, correction, convicted juvenile, penal establishment, the pedagogic of cooperation.